

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

بررسی تطبیقی فعالیت‌های زنان مجسمه‌ساز معاصر ایران،

پیش و پس از انقلاب اسلامی

مریم خدائی پارچین^۱

چکیده

این پژوهش به بررسی فعالیت‌های زنان مجسمه‌ساز معاصر ایران، پیش و پس از انقلاب اسلامی اختصاص دارد. هدف از انجام این پژوهش پاسخ دادن به این پرسش است که «انقلاب اسلامی ایران بر فعالیت‌های زنان در حوزه‌ی مجسمه‌سازی، به عنوان بخشی از سرمایه‌های ماندگار معنوی، فکری، فرهنگی، علمی، اجتماعی و انسانی ایران، چه تأثیراتی داشته است؟». این تحقیق مشخص می‌کند که در دو دوره‌ی پیش و پس از انقلاب اسلامی، حاکمیت ارزش‌ها و نگرش‌های متفاوت نسبت به مقوله‌ی زن و هنر، تأثیر به‌سزایی در چگونگی حضور زنان در عرصه‌ی مجسمه‌سازی و فعالیت‌های آنان در این زمینه داشته است. از جمله مهم‌ترین تأثیرات می‌توان به افزایش چشمگیر حضور زنان در عرصه‌ی هنر مجسمه‌سازی پس از انقلاب اسلامی اشاره نمود که با تأثیر از تغییرات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی پس از انقلاب، منجر به فعال‌تر شدن زنان، خودباوری و فراهم آمدن بستری مناسب برای رسیدن به اهداف اجتماعی آنها در جریان تعامل هویت ایرانی با شریعت اسلامی شده است. در بخش اول، به اختصار، پیشینه‌ی مجسمه‌سازی معاصر ایران مورد بررسی قرار گرفته است. بخش دوم به معرفی زنان مجسمه‌ساز معاصر ایران اختصاص دارد و بخش سوم به بررسی آماری حضور زنان در دوسالانه‌های مجسمه‌سازی، به عنوان جریان‌های اصلی مجسمه‌سازی معاصر ایران می‌پردازد.

واژگان کلیدی: زنان مجسمه‌ساز، مجسمه‌سازی معاصر، دوسالانه‌های مجسمه‌سازی، هنر انقلاب اسلامی

۱. دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دانشکده علوم پایه، گروه فلسفه هنر:
maryam.khodaaei@gmail.com

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی‌ام‌وسی‌ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

۱- مقدمه

این مقاله به بررسی فعالیت های زنان مجسمه ساز معاصر ایران، پیش و پس از انقلاب اسلامی اختصاص دارد. در این پژوهش، واژه ی «معاصر»، به معنی «پیش‌تاز و پیشرو» نیست بلکه به معنای «هم عصر بودن» در نظر گرفته شده است. هدف از انجام این پژوهش، بررسی فعالیت ها و آثار زنان هنرمند مجسمه ساز معاصر ایران است و اینکه انقلاب اسلامی ایران بر فعالیت های زنان در حوزه ی مجسمه سازی، به عنوان بخشی از سرمایه‌های ماندگار معنوی، فکری، فرهنگی، علمی، اجتماعی و انسانی ایران، چه تأثیراتی داشته است؟ دلیل انتخاب دو دوره ی پیش و پس از انقلاب اسلامی جهت بررسی تطبیقی، حاکمیت ارزش ها و نگرش های متفاوت نسبت به مقوله ی زن و هنر می باشد که تأثیر به سزایی در چگونگی حضور زنان در عرصه ی هنر و فعالیت های آنان در این زمینه داشته است. این فرضیه، منجر به طرح پرسش فوق و تلاش برای یافتن پاسخی مناسب برای آنها گردیده است.

در ارتباط با مجسمه سازان و مجسمه سازی معاصر ایران، پژوهش هایی صورت گرفته است اما پژوهشی که موضوع آن صرفاً به زنان مجسمه ساز معاصر ایران و فعالیت های آنان اختصاص داشته باشد، به رشته ی تحریر درنیامده است. این مسئله، مشکلات فراوانی را پیش روی کار پژوهش قرار داد که مهم ترین آنها فقدان منابع مطالعاتی مکتوب و مدون، و بویژه امکان دسترسی محدود به منابع مطالعاتی پیش از انقلاب بود. به همین دلیل برای انجام این تحقیق، ترکیبی از روش های تحقیق میدانی و روش کتابخانه ای استفاده شد. سه بخش کلی برای این مقاله در نظر گرفته شده است. در بخش اول، به اختصار، پیشینه ی مجسمه سازی معاصر ایران، پیش و پس از انقلاب اسلامی بررسی شده است. بخش دوم به معرفی اجمالی زنان مجسمه ساز معاصر ایران و فعالیت های ایشان، اختصاص دارد و بخش اعظم این اطلاعات از طریق مصاحبه با زنان مجسمه ساز پیشکسوت ایران جمع آوری شده است. بخش سوم به بررسی آماری حضور زنان در دوسالانه های مجسمه سازی، به عنوان جریان های اصلی مجسمه سازی معاصر ایران می پردازد و اطلاعات مربوط به

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

آنها را در قالب جداول و نمودارهای مختلف ترسیم می کند. برای بررسی دقیق چگونگی حضور زنان در مجسمه سازی معاصر ایران و یافتن پاسخی مناسب برای پرسش های این تحقیق، زنان عضو انجمن هنرمندان مجسمه ساز ایران از ابتدای تاسیس این انجمن در سال ۱۳۷۵ تا پایان سال ۱۳۹۰، به عنوان جمعیت مورد مطالعه انتخاب شدند که در نهایت ۱۷۸ نفر از اعضا، در انجام این تحقیق مشارکت داشتند. علت انتخاب این جمعیت، عضویت اکثر زنان مجسمه ساز ایران در انجمن نام برده و در نتیجه دسترسی مطلوب به بخش وسیعی از جمعیت جامعه ی مورد نظر برای تحقیق و بررسی بود. بیشتر این هنرمندان، فارغ التحصیلان رشته ی مجسمه سازی از دانشگاه های تهران، هنر، فردوسی مشهد و تعدادی نیز، هنرآموزگان کارگاه هنر تهران، کارگاه تجسمی سعدآباد و آتلیه های شخصی هنرمندانی چون پرویز تناولی هستند. اهمیت انجام چنین پژوهش هایی در این است که یکی از اساسی ترین و مهم ترین عوامل توفیق در پیشرفت و هدایت جامعه، برنامه ریزی صحیح است و هر برنامه ریزی، مستلزم شناخت دقیق وضعیت موجود و پیش بینی های مناسب در مواجهه با امور مختلف است تا در نهایت جامعه به طراحی راهبردهای بهینه توفیق یابد. به همین دلیل، درک موقعیتی که موجب فعالیت های گسترده ی اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و هنری زنان در طول دوران معاصر شده است، برای بررسی چگونگی حضور ایشان در این عرصه ها، بویژه عرصه ی هنر، ضروری به نظر می رسد.

۲- مجسمه سازی در ایران

به دلایل مختلف، مجسمه سازی در ایران، هیچ گاه از رشد و گسترشی به اندازه ی نقاشی و گرافیک برخوردار نبوده است. مجسمه سازی جدید با اولین بی ینال^۱ تهران ظاهر شد که بیشتر به صورت طبع آزمایی نقاشان نوپرداز در این عرصه بود. پیشگامانی چون ژازه طباطبایی و پرویز تناولی نیز هیچ پیوندی با پیکره سازان پیشین - از جمله صدیقی و صنعتی - نداشتند. «در سالهای بعد، نقاشانی چون منیر

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی‌ام‌وسی‌ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

فرمانفرمایان، محسن وزیری مقدم، اصغر محمدی، مسعود عربشاهی، فرامرز پیلارام، غلامحسین نامی و کاظم رضوانیان دست به تجربه‌های سه بعدی زدند ولی هیچ‌یک از آنان نتوانستند چون بهمن محمص خود را در مقام مجسمه ساز نیز تثبیت کنند. از دیگر مجسمه سازان فعال این دوره می‌توان به چنگیز شهوق، اردشیر ارژنگ، ناهید سالیانی، علی قهاری، و مهین نورماه اشاره کرد. در اینجا باید نام یوآف دارش را به میان آورد که [...] از همین زمان نقش مؤثری در آموزش مجسمه سازان جوانتر داشت» (پاکباز: ۱۳۸۷، ۸۹۵).

از دیگر رویدادهای با اهمیت این دوره، تأسیس هنرکده‌ی هنرهای تزئینی (۱۹۶۱ / ۱۳۴۰ ش) به قصد تربیت کارشناسانی در زمینه‌ی هنرهای کاربردی بود (همان: ۱۳۸۷، ۸۹۳). در حقیقت آغاز رسمی فعالیت در زمینه‌ی مجسمه‌سازی، به تاسیس دانشکده‌ها و هنرستان‌ها مربوط می‌شود. دانشکده‌ها و هنرستان‌هایی که اساتید آنها از دانش‌آموختگان اروپا و فعالان عرصه‌ی هنر بودند و در کنار کار تدریس به فعالیت‌های دیگری نظیر تشکیل گروه‌های هنری، چاپ مقاله و نشریه، تاسیس گالری و آتلیه با هدف ترویج هنرهای زیبا و بویژه هنر مجسمه‌سازی مشغول بوده‌اند. این فعالیت‌ها ابتدا بسیار محدود بوده و از حمایت دولتی خاصی برخوردار نبوده‌اند اما در سالهای دهه‌ی ۴۰ و ۵۰ با پا به عرصه گذاشتن نهاد‌های حکومتی و شکل دادن به جریان‌های هنری، فعالیت هنرمندان محدود به گروه‌های هنری و فعالیت‌های انفرادی می‌شود. این جریان بویژه در رابطه با مجسمه‌سازی به دلیل هزینه‌های بالای این شاخه‌ی هنری، بسیار مشهود است به نحوی که می‌توان رشد و گسترش آن را زمانی که از حمایت حکومتی برخوردار می‌شود، به وضوح مشاهده کرد.

پس از انقلاب اسلامی، هنر مجسمه‌سازی برای مدتی در رکود به سر برد. در سال‌های اولیه‌ی انقلاب، گروه‌های هنری در حوزه‌های متفاوت فکری شکل گرفته و برخی از مؤثرترین هنرمندان این دوره به فراخور گرایش‌های خود جذب این گروه‌ها شدند. اختلاف‌نظرها و درگیری‌های سیاسی در جامعه منجر به انقلاب فرهنگی در

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

دانشگاه‌ها شد [و تعدادی از هنرمندانی که در دانشگاه‌ها تدریس می‌کردند،] از محیط های آموزشی کناره‌گیری کرده و یا کنار گذاشته شدند. حوزه ی اندیشه و هنر اسلامی به عنوان یکی از جریان‌های اساسی پس از انقلاب، کانونی شد تا انقلاب اسلامی را در زمینه‌های هنری همراهی کند. دهه ی اول انقلاب مصادف با حمله ی عراق به ایران بود [...] غالب آثار هنری در این دوران متأثر از این واقعه بود [...] (اسکندری: ۱۳۸۵، ۵۰). در همین زمان، مجسمه سازی در قالب ساخت تندیس های شهدای جنگ و آثار سفالین، فعالیت خود را به آرامی آغاز کرد. طی دهه ی اول پس از انقلاب و در سال های پایانی جنگ بود که با آثار فاطمه امدادیان، رضا خیاطان، بهروز دارش، حمید شانس، سعید شهلاپور، حسین قره گوزلو، محمد علی مددی، ایرج محمدی، رضا یاراحمدی و چند مجسمه ساز دیگر در زمینه ی مجسمه سازی و آثار هنرمندانی چون محمد مهدی انوشفر، عربعلی شروه، یونس فیاض، محمد مهدی قان بیگی و مهین نورماه در سفالگری، حرکتی دوباره آغاز شد که در اعتلای هنر مجسمه سازی و سفالگری نقش مؤثری داشت (پاکباز: ۱۳۸۷، ۸۹۹). دهه ی دوم انقلاب را می‌توان دهه ی گسترش فعالیت‌های هنری قلمداد نمود. در این سال‌ها با توجه به نیازهای جامعه و شرایط سازندگی پس از جنگ، نمایشگاه‌های بزرگ هنری به شکل دوسالانه توسط نهادهای دولتی برگزار گردید (اسکندری: ۱۳۸۵، ۵۰). مهم‌ترین این نمایشگاه‌ها و نقطه ی عطف مجسمه سازی بعد از انقلاب اسلامی، برگزاری نخستین نمایشگاه بزرگ مجسمه سازی در سطح ملی در خرداد سال ۱۳۷۴ به نام " اولین نمایشگاه سه سالانه آثار حجمی " در موزه هنرهای معاصر تهران بود که تا پایان سال ۱۳۹۰، در شش دوره برگزار شد.

توجه به این مطلب حائز اهمیت است که دوسالانه ها مهمترین رویدادهایی هستند که به ترتیبی تاریخ مجسمه سازی پس از انقلاب ما را رقم زده و از نظر زمانی آنرا نقطه گذاری نموده و امکان ارزیابی و نقد تحولات مجسمه سازی را فراهم آورده اند. از نظرگاهی، دوسالانه ها عرصه رقابت هنرمندان نوآور و محل بروز کشف و معرفی استعدادهای ناشناخته هستند. (ویژه نامه خبری شماره ۲: ۱۳۸۶، ۲). با توجه به

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

اتفاقاتی که در دهه ی دوم انقلاب به وقوع پیوست این دهه را بایستی از جمله دوره های مهم در تاریخ هنر معاصر ایران قلمداد کرد. رویکردهای متفاوت کارگزاران فرهنگی در نیمه ی نخست این دهه (۱۳۷۵-۱۳۷۰) در مقایسه با نیمه ی دوم آن (۱۳۸۰-۱۳۷۵) از مهم ترین عواملی هستند که در پرباری این دهه مؤثر بوده اند (اسکندری: ۱۳۸۵، ۵۳). دهه ی سوم یا دهه ی ۸۰ نقطه ی عطف هنر مجسمه سازی در ایران به شمار می رود. شاید اگر مجسمه سازی پس از انقلاب اسلامی با تحریم مواجه نمی شد و طی هشت سال جنگ ایران و عراق در حاشیه قرار نمی گرفت، مجسمه سازی امروز ما بسیار متفاوت بود و با سرعت بیشتری در حال پیشرفت بود. با تمامی این اوصاف، می توانیم شاهد جهش عظیم این رشته ی هنری در سالهای پس از جنگ، در دهه ی ۷۰ و بویژه دهه ی ۸۰ باشیم. مجسمه سازی در دهه ی ۷۰ و ۸۰ با راه اندازی مجدد این رشته در دانشگاه ها و افزایش ظرفیت پذیرش دانشجویان همراه بود و این بار با اقبال بیشتری از حمایت های دولتی برخوردار شد و به چنان پیشرفتی دست پیدا کرد که نمایشگاه های مربوط به آن، استقبال چشمگیر هنرجویان و علاقه مندان به هنر را به دنبال داشت. همین انرژی و پتانسیل بالا و حمایت دولتی، منجر به توسعه ی مجسمه سازی و برگزاری انواع جشنواره ها و نمایشگاه ها و سمپوزیوم^۱ ها در سطح ملی و بین المللی شد.

۳- زنان مجسمه ساز ایران

آنچه در رابطه با پررنگ شدن حضور زنان در عرصه های اجتماعی در دهه ی ۳۰ اتفاق افتاد، برداشته شدن موانع سنتی و قانونی حضور زنان در عرصه های کار و تحصیل بود. اولین جرقه های حضور جدی زنان در زمینه ی هنر و بویژه مجسمه سازی را می توان به پایه گذاری مدرسه ها و دانشکده های هنر مربوط دانست (رهنورد: ۱۳۸۵، ۱۲۳). این حضور با تاسیس بنیاد فرح در سال ۱۳۳۸ و تاسیس دانشکده ی هنرهای تزئینی در سال ۱۳۳۹ گسترش بیشتری یافت. شخص فرح دیبا، که به هنر علاقه ی فراوانی داشت، فعالیت گسترده ای را در زمینه ایجاد مراکز

1 Symposium

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی‌ام‌وسی ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

فرهنگی و هنری، برگزاری جشنواره های هنری، حمایت از هنرمندان و خرید آثار هنری آغاز کرد و برای این منظور به خوبی از موقعیت و نفوذی که در دربار پهلوی داشت در جهت گسترش فعالیت های هنری استفاده کرد. در چنین شرایطی بود که زنان هنرمند با استفاده از شرایط فراهم شده و بویژه حمایتی که دستگاه حکومتی با نظارت مستقیم فرح پهلوی از آنها می کرد، فعالیت های خود را در عرصه های مختلف اجتماعی و فرهنگی توسعه بخشیدند. از جمله این فعالیت ها، می توان به برگزاری نمایشگاه بانوان در پاریس در سال ۱۳۵۲، برگزاری نمایشگاه زن و هنر به مناسبت روز بین المللی زنان در سالن نمایشگاه بین المللی تهران در سال ۱۳۵۴ و برپایی نمایشگاه آثار هنرمندان معاصر ایران به مناسبت جشن های فرهنگ و هنر اشاره نمود. زنان هنرمند، بیشتر به هنر نقاشی گرایش داشتند و تعداد هنرمندان زن در مجسمه سازی به نسبت سایر رشته های هنری مثل نقاشی بسیار ناچیز بود. اما همین تعداد اندک به ویژه در زمینه ی تدریس مجسمه سازی و آشنایی هنرجویان با این رشته تاثیر به سزایی داشت. اولین حضور زنان در عرصه ی مجسمه سازی و ذکر نامی از ایشان مربوط به هنرمندانی چون خانم ها سیما کوبان، اما آبراهامیان، لیلیت تریان و ناهید سالیانی می شود که در کنار کار مجسمه سازی، بیشتر در زمینه تدریس مجسمه سازی در دانشکده های هنرهای تزئینی و هنرهای زیبا مشغول به فعالیت بوده اند. متأسفانه در مورد فعالیت های اساتید یادشده در زمینه ی مجسمه سازی به استثناء خانم ها اما آبراهامیان، لیلیت تریان و ناهید سالیانی، اطلاعاتی در دسترس نیست. واضح است که بررسی فعالیت های خانم ها لیلیت تریان، ناهید سالیانی و اما آبراهامیان به عنوان اولین زنانی که به طور حرفه ای به کار و تدریس در زمینه ی مجسمه سازی پرداخته اند و لیلیت تریان و ناهید سالیانی تنها بانوان مجسمه سازی بوده اند که پیش از انقلاب اسلامی در برخی از جلسات کمیته ی نظارت بر نصب مجسمه ها حضور داشتند، در حقیقت از مهم ترین منابع قابل استناد پیش از انقلاب، در رابطه با چگونگی مشارکت زنان در این زمینه به شمار می آیند.

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

سایر زنان مجسمه سازی که پس از آنها مشغول به کار شده اند از شاگردان ایشان و از فارغ التحصیلان اواخر دهه ی ۴۰ و نیمه ی اول دهه ی ۵۰ هستند. از میان این فارغ التحصیلان نیز تنها تعداد اندکی همچنان تا به امروز در زمینه ی مجسمه سازی فعالیت می کنند. برخی از آنها به نقاشی روی آوردند و برخی نیز مجسمه سازی را کاملا کنار گذاشتند. در اینجا لازم است از کسانی چون خانم ها منیر فرمانفرمایان و منصوره حسینی یاد شود که با وجودی که به طور حرفه ای در زمینه ی نقاشی مشغول فعالیت بودند، اما به هنر حجم و مجسمه سازی نیز روی آورده و در این زمینه آثاری از خود به یادگار گذاشتند. با تمام این تعاریف، تعداد زنان مجسمه ساز همچنان اندک بود و همین تعداد محدود نیز، با وقوع انقلاب اسلامی و آغاز دوره ی رخوت در مجسمه سازی، برای مدتی از فعالیت باز ماندند. زنان مجسمه سازی که در دهه ی ۵۰ فارغ التحصیل شده بودند، قبل از وقوع انقلاب اسلامی، مجال کمی برای حضور موثر در این زمینه داشتند. به همین دلیل، با وقوع انقلاب و پس از آن دوران جنگ تحمیلی و شرایط حاکم بر جامعه، وقفه ای طولانی در جهت فعالیت های ایشان در زمینه ی مجسمه سازی ایجاد شد.

اولین حرکت های زنان در زمینه مجسمه سازی پس از انقلاب، مربوط به نیمه ی دوم دهه ۶۰، به صورت فعالیت هایی در قالب ساخت احجام سفالین بخصوص نقش برجسته های سفالی و فعالیت هایی انفرادی خلاصه می شد که در نهایت به برگزاری اولین دوسالانه ی سفال پس از انقلاب اسلامی منجر شد. مدت کوتاهی پس از آن اولین سه سالانه ی حجمی در سال ۱۳۷۴ برگزار شد که اغلب آثار ارائه شده توسط زنان مجسمه ساز از جنس گچ و سفال بود. از جمله زنان شرکت کننده در این سه سالانه، می توان به خانم ها: مهین نورماه، شبخ گلباز حق، فاطمه امدادیان، سیمین اکرامی، ژیلا مبصر، ملیحه کیانیان، فائقه کمالی زاد، فریبا فرقدانی، مریم سالور، فاطمه اسعدی، شعله هژبر ابراهیمی و سایر هنرمندانی اشاره کرد که بیشتر از فارغ التحصیلان دهه ی ۵۰ رشته ی مجسمه سازی محسوب می شدند و در این دهه آرام آرام فعالیت خود را آغاز کرده بودند.

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

در دهه ی ۷۰ با بازگشایی دانشگاه ها و پذیرش اولین گروه از دانشجویان مجسمه سازی در دانشکده ی هنرهای زیبا، برگزاری اولین نمایشگاه سه سالانه حجمی در سال ۱۳۷۴، تاسیس انجمن مجسمه سازان ایران در سال ۱۳۷۵ و آغاز به کار مجدد اساتید پیش از انقلاب بویژه یوآف دارش در دانشکده ی هنرهای زیبا، لیلیت تریان در دانشگاه هنر و شاگردان آنها، خونی تازه به کالبد مجسمه سازی ایران جاری شد و به طبع فعالیت زنان نیز در این زمینه افزایش یافت. بویژه آنکه تحت تاثیر شرایط اجتماعی و فرهنگی پس از انقلاب و به دلیل برقراری قوانین اسلامی و فراهم شدن بستر امن مورد نظر خانواده ها، امکان حضور قشر وسیع تری از زنان طبقات مختلف، در سطح جامعه امکان پذیر شد و استقبال گسترده ای از رشته های هنری دانشگاهی و رشته ی مجسمه سازی به عمل آمد. دهه ی ۸۰ را می توان نقطه ی عطف حضور زنان در عرصه ی مجسمه سازی ایران دانست. برگزاری نمایشگاه های متعدد انفرادی و گروهی، شرکت در دوسالانه ها و سمپوزیوم های داخلی و بین المللی، تدریس به عنوان اساتید مجسمه سازی، داوری مسابقات و بی ینال های مختلف، تنها گوشه ای از فعالیت های زنان در این دهه است. در اینجا لازم است از سایر زنان مجسمه سازی که عضو انجمن مجسمه سازان نیستند اما در این زمینه در داخل و خارج از کشور مشغول فعالیت می باشند، یاد کرد. هنرمندانی چون خانم ها: شیرازه هوشیاری، بیتا فیاضی، گیتی سیف، نادره حکیم الهی، فریبا فرقدانی، بهار اربابی، راحله فیلسوفی، نیلوفر مظفری، ندا درزی، سحر سیدی، نسترن شهبازی، ثمینه عصری، مریم شهیدزاده، فرانک ناصح و روح انگیز نعمتی و

در ادامه با مشاهده ی نمودار شماره ۱ می توان به وضوح افزایش تعداد زنان مجسمه ساز و زمان شروع فعالیت های آنان را پیش و پس از انقلاب اسلامی مشاهده نمود. تعداد کل زنانی که فعالیت خود را پیش از انقلاب اسلامی آغاز کرده اند هشت نفر و تعداد کل زنانی که فعالیت خود را پس از انقلاب اسلامی آغاز کرده اند ۱۷۰ نفر است. بیشتر زنان عضو انجمن مجسمه سازان ایران فعالیت خود را در زمینه ی مجسمه سازی در دهه ی ۸۰ آغاز کرده اند. یعنی زمانی که مجسمه سازی به جایگاه

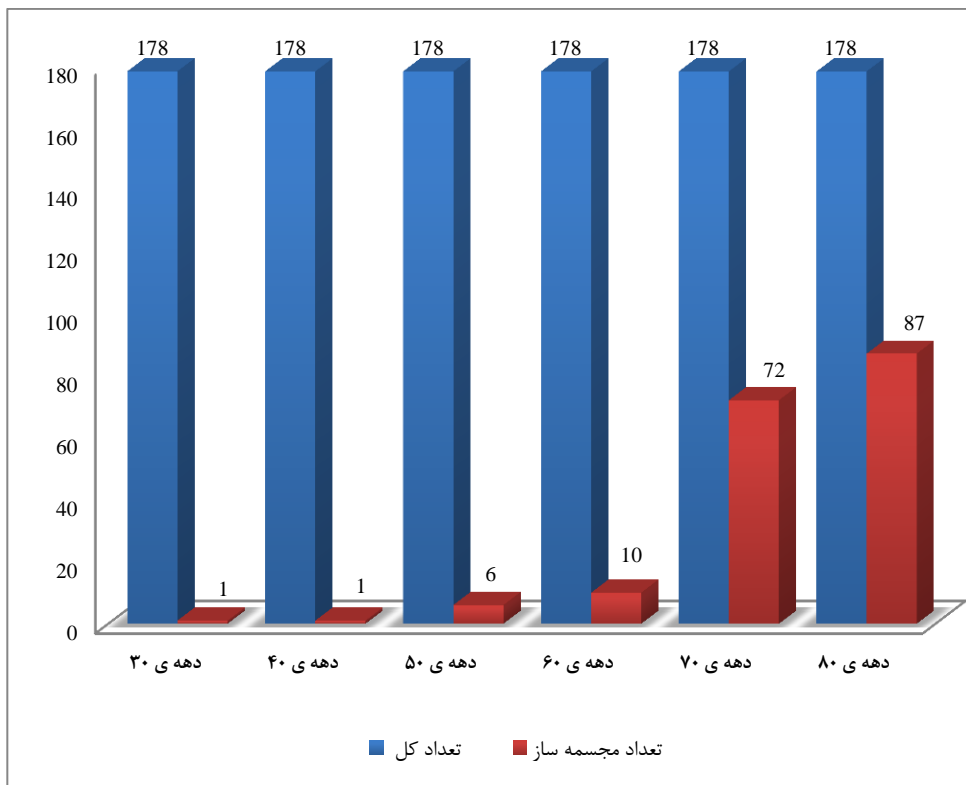
پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

نسبتاً مطلوبی در عرصه ی هنر ایران دست یافته است، دانشکده های هنر با جدیت به پرورش مجسمه سازان مشغول اند و نهاد های دولتی به سفارش دهندگان آثار حجمی تبدیل شده اند. البته در این رابطه نباید نقش عوامل فرهنگی و اجتماعی مربوط به افزایش حضور زنان در عرصه های مختلف را نادیده گرفت. « [ناگفته نماند که] پیشرفت های اقتصادی و سیاسی که منجر به فعال شدن نیروهای انسانی و از آن جمله زنان و مشخص شدن توان بالای آنها برای نیل به اهداف اجتماعی شد و به خودباوری زنان و فراهم آمدن بستر امن مورد نیاز برای تجلی این خودباوری منجر شد، این ها همه در عطف توجه به وضعیت زنان و پیشرفت آنان در ایران موثر بود».

(مومنی، ۱۳۹۳، ۱۲۸)

نمودار شماره ۱ - آغاز فعالیت زنان مجسمه ساز پیش و پس از انقلاب اسلامی [ماخذ: نگارنده]

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی‌ام‌وسی‌ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

۴- بررسی آماری حضور زنان در دوسالانه های مجسمه سازی پیش و پس از انقلاب اسلامی

همانطور که پیش از این نیز بدان اشاره شد، دوسالانه ها مهمترین رویدادهایی هستند که به ترتیبی تاریخی مجسمه سازی پیش و پس از انقلاب ما را رقم زده و از نظر زمانی آنرا نقطه گذاری نموده اند و امکان ارزیابی و نقد تحولات مجسمه سازی را فراهم آورده اند، در این قسمت، فعالیت های زنان و مردان مجسمه ساز در عرصه های مطرح مجسمه سازی معاصر ایران از جمله بی ینال های هنر پیش از انقلاب اسلامی و دوسالانه های مجسمه سازی پس از انقلاب اسلامی به صورت آماری بررسی شده است.

بی ینال هایی که به صورت دوسالانه از سال ۱۳۳۷ تا سال ۱۳۴۵ برگزار شدند، از جمله مهم ترین رویدادهای هنری قبل از انقلاب به شمار می آیند. پیش از انقلاب اسلامی، زنان مجسمه ساز، در بی ینال ها حضور فعالی نداشته اند. در حقیقت فعالیت آنها بیشتر در قالب تدریس مجسمه سازی و برگزاری نمایشگاه های انفرادی و شرکت در نمایشگاه های گروهی، بعد از سال ۱۳۴۵ بوده است. طبق اطلاعات مندرج در نمودار شماره ۲، در رابطه با موضوع پژوهش حاضر، طی برگزاری پنج دوره بی ینال، در زمینه ی مجسمه سازی، تنها یک زن در بی ینال اول و دو زن در بی ینال چهارم شرکت داشته اند و در بی ینال های دوم، سوم و پنجم هیچ زن مجسمه سازی شرکت نداشته است و سه مجسمه ساز یاد شده نیز، موفق به دریافت جایزه نشده اند. اسامی زنان مجسمه سازی که در بی ینال های پیش از انقلاب اسلامی شرکت داشته اند، عبارتند از خانم ها گلی ایرانپور، اما آبراهامیان و مهری تبرک. متأسفانه از آثار این هنرمندان اطلاعاتی در دست نیست. لازم به ذکر است که در تمامی این ۵ دوره هیچ زنی از اعضای هیئت انتخاب و داوری آثار نبوده است. با نگاهی دوباره به نمودار شماره ۲ می توان ملاحظه نمود که تعداد کل مجسمه سازان شرکت کننده در این بی ینال ها به نسبت تعداد کل هنرمندان و نسبت تعداد زنان مجسمه ساز به نسبت تعداد کل زنان شرکت کننده بسیار اندک است و این مسئله

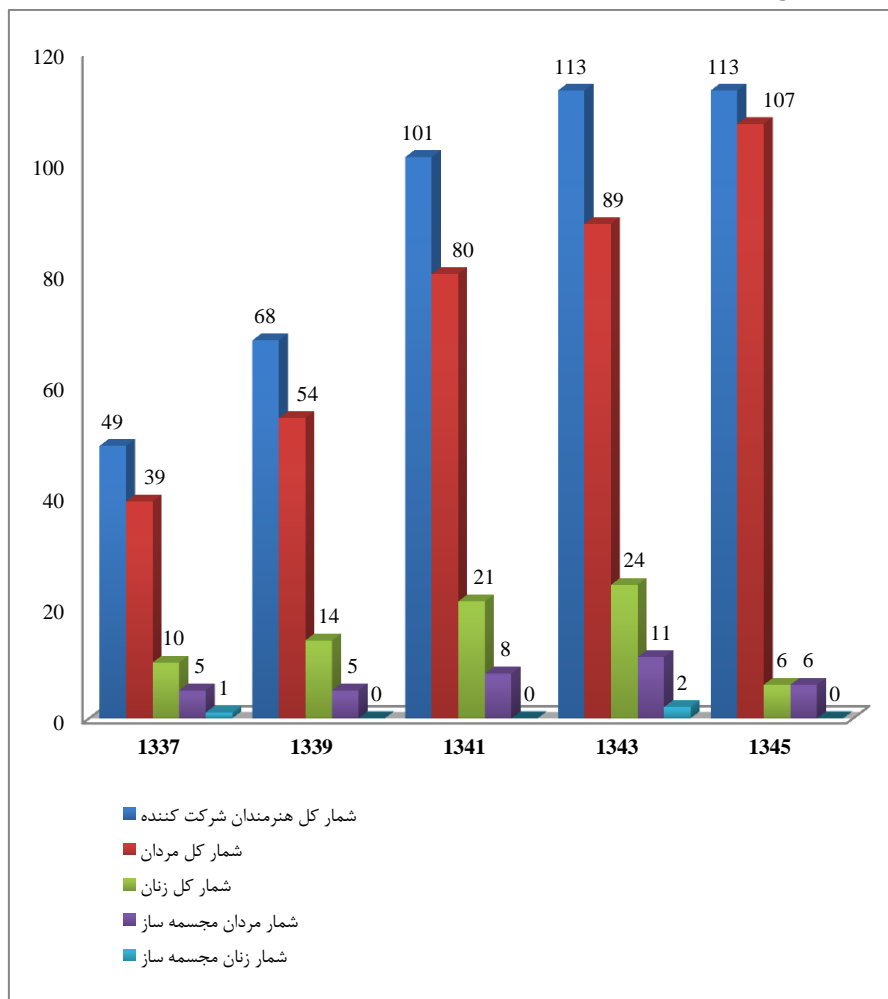
پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

نشان از حضور کمرنگ مجسمه سازان در بی ینال های هنر پیش از انقلاب دارد که به عبارتی حاکی از تعداد اندک افرادی است که به صورت حرفه ای در این حوزه به فعالیت مشغول بوده اند.

نمودار شماره ۲- بررسی تطبیقی حضور زنان در عرصه ی بی ینال های پیش از انقلاب اسلامی

[ماخذ: نگارنده]

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام وی وی کم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

مهم ترین رویداد مجسمه سازی پس از انقلاب اسلامی، مربوط به برگزاری شش دوره دوسالانه ی مجسمه سازی از سال ۱۳۷۴ تا سال ۱۳۹۰ است. هدف از طراحی نمودار شماره ۳ و جدول شماره ۱، جمع بندی آماری و بدست آوردن دیدی جامع از چگونگی حضور زنان، مردان و برگزیدگان شش دوسالانه ی مجسمه سازی پس از انقلاب است. با توجه به اطلاعات جدول و نمودار که از طریق کاتالوگ های منتشر شده جمع آوری شده است، مشاهده می شود که تعداد کل هنرمندان شرکت کننده از دوره اول تا دوره ی ششم، با کاهش و افزایش بسیاری همراه بوده است به نحوی که اولین دوره، بیشترین و آخرین دوره کم ترین تعداد شرکت کننده را داشته است. به نظر می رسد علت این کاهش ها در دوره های سوم و ششم، سیاست های اتخاذ شده توسط برگزارکنندگان دوسالانه ها و حتی محدودیت های زمانی، مکانی و مالی بوده است.

در رابطه با تعداد زنان و مردانی که آثارشان به نمایشگاه دوسالانه ها راه یافته اند، تنها در پنجمین دوسالانه است که میزان مشارکت زنان برابر با میزان مشارکت مردان بوده است و در همین دوره نیز تعداد زنان برگزیده و تقدیر شده، بیش از دوره های قبلی و دوره ی بعدی بوده است. میزان مشارکت زنان در دوره های دیگر دوسالانه از ۳۵٪ تجاوز ننموده و کمتر از یک سوم تعداد کل پذیرفته شدگان پنج دوره ی دیگر است. در رابطه با شمار زنان برگزیده و تقدیر شده و مقایسه ی آنها با شمار مردان برگزیده، غیر از دوره ی پنجم که پیش از این ذکر شد و در این شش دوره یک استثناء محسوب می شود، در چهار دوره ی اول، این تعداد بسیار اندک بوده و تنها در دوره ی ششم به تعداد برابر هفت هنرمند رسیده است.

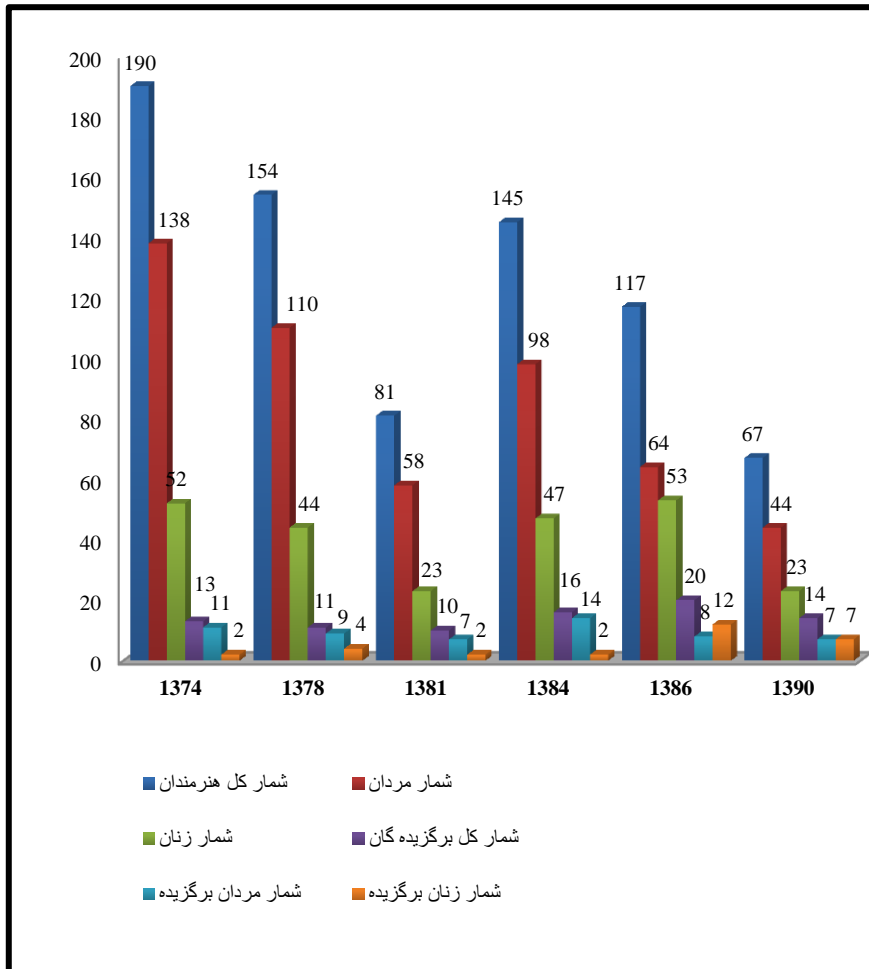
تمامی این آمارها، حاکی از حرکت رو به رشد کمی و کیفی حضور زنان، به لحاظ تعداد شرکت کنندگان و برگزیدگان، در عرصه ی مجسمه سازی ایران است. در ادامه ی مطلب، با نگاهی دوباره به شش دوسالانه ی برگزار شده، آثار زنان برگزیده و تقدیر شده به لحاظ موضوع، مواد مورد استفاده، ابعاد و عناوین آثار بررسی شده است.

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

نمودار شماره ۳- بررسی تطبیقی حضور زنان و مردان در دوسالانه های مجسمه سازی
پس از انقلاب اسلامی [ماخذ: نگارنده]

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

جدول شماره ۱- آثار زنان برگزیده و تقدیر شده در شش دوسالانه ی مجسمه سازی
پس از انقلاب اسلامی [ماخذ: نگارنده]

	فائقه کمالی زاد/ آوازه خوان/ سفال دستی/ ۲۲*۳۸ سانتیمتر شعله هژبر ابراهیمی/ مادرا/ گچ/ ۱۸*۵۳ سانتیمتر	دوسالانه ی اول ۱۳۷۴
 	فاطمه امدادیان/ بدون عنوان/ چوب/ ۲۰*۳۲ سانتیمتر فریبا فرقدانی/ سه زن/ برنز/ ۴۰*۴۰*۵۰ سانتیمتر نرگس حریریان/ مجموعه شبخ جنگ/ فایبرگلس، چوب، آینه/ حجم ۴۵*۴۵*۱۲۰ سانتیمتر پریسا خضایی/ بدون عنوان/ آهن جوشکاری/ ۵*۴۰*۶۰ سانتیمتر	دوسالانه ی دوم ۱۳۷۸
	فرشته موسوی/ بدون عنوان/ ۱۰۰*۱۰۰*۲۰۰ فایبرگلس/ سانتیمتر فاطمه امدادیان/ بدون عنوان/ چوب/ ۳۴*۱۸۵ سانتیمتر و ۵۷*۲۰۰ سانتیمتر ندا شفیعی مقدم/ راز/ فایبرگلس/ ۴۰*۶۵*۹۰ سانتیمتر	دوسالانه ی سوم ۱۳۸۱
	الهام پوریامهر/ نخستین ستایشگران طبیعت/ برنج، جوشکاری/ ۶۶*۶۶*۱۲۰ سانتیمتر فاطمه امدادیان/ بدون عنوان/ چوب/ ۵۰*۱۱۰*۲۰۰ سانتیمتر	دوسالانه ی چهارم ۱۳۸۴

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

جدول شماره ۱- آثار زنان برگزیده و تقدیر شده در شش دوسالانه ی مجسمه سازی
پس از انقلاب اسلامی [ماخذ: نگارنده] - ادامه از صفحه ی قبل

	حمیدرضا جدید و مونا رستم زاده / بخت مضاعف/ سفال و تخته / ۱۱۵ . ۱۶۵ . ۸۸ سانتیمتر
	مهسا کریمی زاده / سیاه عمیق / فوم فشرده / ۱۵۰ . ۱۵۰ . ۱۰۰ سانتیمتر
	آلنا نبی الهی / بدون عنوان / سفال / ۴۲ . ۵۷ سانتیمتر
	مهسا تهرانی / به جا مانده از دریا / بافت الیاف / ۱۷ . ۴۸ . ۷۰ سانتیمتر
	مهرونوش مردی ها / عبور-زندگی / ویدئو آرت / ۴۰ ثانیه
	مهسا خازنی / بدون عنوان / پاپیه ماشه / ۸۰ . ۸۰ . ۱۲۰ سانتیمتر
	معصومه میر حسینی گلناز بهروزی نیا / قطعات شناور / زلاتین، پلکسی، ورق آهن / ۵۰ * ۲۰۰
	سانتیمتر زهرا نبوی
	اسما طوبایی / سراب / پلکسی، سیم، آب / ۵۰ * ۱۰۰ * ۱۰۰ سانتیمتر
	زهرا شهامت پور / بدون عنوان / فلز / ۲۰ * ۲۰ * ۴۱ سانتیمتر
	منصوره فیضی / نشست من با من / اسفنج / ۳۵ * ۴۰ * ۷۵ سانتیمتر

دوسالانه
پنجم
۱۳۸۶

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

جدول شماره ۱- آثار زنان برگزیده و تقدیر شده در شش دوسالانه ی مجسمه سازی
پس از انقلاب اسلامی [ماخذ: نگارنده] - ادامه از صفحه ی قبل

		فرزانه مهری/ما فرفره گانیم و فلک فرفره باز / ترکیب مواد/ ۶۰×۹۰ ۱۲۰×سانتیمتر	دوسالانه ی ششم ۱۳۹۰
		نگار نادری پور/بدون عنوان/ زرین، مو، رنگ اکریلیک و روغن/ ۵۰×۱۵۰ ۱۰۰× سانتیمتر	
		پرند مهدوی/ مامه/ فلز، پشم، پلاستیک/ ۸۰×۷۵×۵۵ سانتیمتر	
		غزال پرتو/ حوا، آدم/ ترکیب مواد/ ۱۶۸×۴۰×۱۲۹ سانتیمتر	
		اعظم طباطبایی/ سادومازوخیسم/ پایه و فلز/ ۷۰×۷۰×۷۰ سانتیمتر	
		آناهیتا قاسم خانی/ ورزش صبحگاهی/ ترکیب مواد/ ۱۳۵×۷۰×۲۱۰ سانتیمتر فرزانه وزیری تبار	

با توجه به اطلاعات جدول شماره ۱، در رابطه با آثار زنان برگزیده و تقدیر شده در شش دوسالانه ی مجسمه سازی پس از انقلاب اسلامی، می توان مشاهده نمود که آثار زنان برگزیده از دوره ی نخست تا دوره ی ششم، به لحاظ محتوا و شیوه های بیانی، از چهارچوب قواعد و بیان رسمی و مشخص خارج شده و بسیار آزادانه، شخصی و پیچیده شده اند. آثار حجمی از تحرک بیشتری برخوردار هستند و جسارت هنرمندان در استفاده از مواد جدید، تنوع طلبی در ابعاد، کشف شیوه های بیانی و اجرایی نوین و تنوع موضوعات انتخابی، افزایش بسیاری یافته است. نکته ی مهمی که در پایان لازم است به آن اشاره شود در رابطه با حضور گسترده و فعال زنان مجسمه ساز در زمینه ی برگزاری، داوری و انتخاب آثار در این دوسالانه

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

ها است. در جریان اولین دوسالانه، حضور یک زن در جمع اعضای هیئت داوری آثار (لیلیت تریان)، نقطه‌ی عطفی در جریان حضور و مشارکت زنان در عرصه‌ی مجسمه‌سازی پس از انقلاب به شمار می‌آید. در برگزاری این دوسالانه، خانم‌ها زهرا رهنورد و شبیرخ گلباز حق نیز مشارکت فعال داشتند. در دوسالانه‌ی دوم نیز، خانم مهین نورماه در برگزاری این دوسالانه همکاری داشت. دوسالانه‌های سوم و پنجم متشکل از داوران داخلی و خارجی بود و هیچ‌یک از زنان مجسمه‌ساز در برگزاری آن شرکت نداشتند. با نگاهی به دوسالانه‌های چهارم و ششم، شاهد حضور فعال و بسیار گسترده‌ی زنان مجسمه‌ساز در زمینه‌ی برگزاری این دوسالانه‌ها هستیم. به ویژه در دوسالانه‌ی ششم که تعداد زنان در بخش‌های مختلف هیئت برگزاری، انتخاب و داوری آثار، بسیار چشمگیر است. جالب آنکه تا پیش از دوسالانه‌ی چهارم، زنان شرکت‌کننده در برگزاری و داوری دوسالانه‌ها، از مجسمه‌سازان نسل اول محسوب می‌شوند که فعالیت خود را پیش از انقلاب آغاز کرده‌اند اما در دوسالانه‌ی پنجم و پس از آن، هنرمندانی در عرصه‌ی برگزاری و داوری حضور دارند که فعالیت خود را پس از انقلاب اسلامی آغاز کرده‌اند. تمام این موارد نشان از این دارد که زنان با تکیه بر قدرت علمی و هنری خود و با استفاده از شرایطی که در اثر تغییر شرایط اجتماعی بوجود آمد، در این عرصه پا به پای مردان فعالیت کرده‌اند و به دنبال تثبیت جایگاهی درخور توانایی‌هایشان بوده‌اند.

نتیجه

در جریان این پژوهش و به دنبال یافتن پاسخی مناسب برای سوال‌ها و فرضیه‌ی مطرح شده در رابطه با تأثیرات انقلاب اسلامی بر فعالیت‌های زنان مجسمه‌ساز و ارائه‌ی تصویری واقعی از وضعیت موجود زنان مجسمه‌ساز معاصر ایران، نتایج زیر حاصل شد:

مهمترین تأثیر مثبت وقوع انقلاب اسلامی بر فعالیت‌های زنان مجسمه‌ساز معاصر ایران، افزایش چشمگیر تعداد زنان مجسمه‌ساز به نسبت تعداد زنان مجسمه‌ساز پیش از انقلاب اسلامی است. این روند رو به افزایش، با بررسی زمان آغاز به فعالیت

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی‌ام‌وسی‌ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

زنان عضو انجمن مجسمه سازان ایران به اثبات می‌رسد، به نحوی که با بررسی فعالیت‌های ۲۱۲ زن مجسمه‌ساز عضو انجمن مجسمه‌سازان ایران، تنها هشت زن فعالیت خود را در این زمینه پیش از انقلاب آغاز کرده‌اند و تعداد ۱۷۹ نفر باقیمانده، همه از کسانی هستند که فعالیت خود را پس از انقلاب آغاز کرده‌اند. از مهم‌ترین عوامل این رشد می‌توان به تغییر شرایط اجتماعی و فرهنگی پس از انقلاب، به دلیل برقراری قوانین اسلامی و تأمین امنیت مورد نظر خانواده‌ها جهت فعالیت و امکان حضور قشر وسیع‌تری از زنان طبقات مختلف در سطح جامعه اشاره کرد. این افزایش بخصوص در دهه‌ی هشتاد اتفاق افتاده است که با دستیابی مجسمه‌سازی به جایگاه نسبتاً مطلوبی در عرصه‌ی هنر ایران، حمایت نهاد‌های دولتی از این شاخه‌ی هنری و ایجاد بازار کار و رقابت برابر میان زنان و مردان مجسمه‌ساز همراه شده است.

تأثیر منفی انقلاب بر مجسمه‌سازی، مبنی بر حرام شمردن مجسمه‌سازی و بسته شدن دانشگاه‌ها تا دهه‌ی هفتاد را نمی‌توان فقط به فعالیت‌های زنان مجسمه‌ساز محدود دانست، چرا که این تأثیر تمام جریان مجسمه‌سازی معاصر ایران و فعالیت مجسمه‌سازان را تحت تأثیر خود قرار داده است. توجه به این نکته ضروری است که با توجه به این که هنگام وقوع انقلاب اسلامی، مدت کوتاهی از آغاز فعالیت زنان در این زمینه می‌گذشت، این قشر به نسبت مردان، آسیب بیشتری دید. اما مسلم است که با آغاز دهه‌ی هفتاد و با رفع محدودیت‌ها و ممنوعیت‌ها، همین زنان مجسمه‌ساز، که از فارغ‌التحصیلان دهه‌ی ۵۰ محسوب می‌شدند، از طلایه‌داران آغاز فعالیت در زمینه‌ی مجسمه‌سازی شده و با انرژی و تلاشی قابل‌تحسین که با دوره‌ی پیش از انقلاب غیرقابل‌مقایسه است، در این زمینه آغاز به کار کردند. زنان مجسمه‌ساز در اقدامی بی‌سابقه، خود را به سطح برگزارکنندگان و اعضای هیأت‌های داوری و انتخاب آثار در مهم‌ترین نمایشگاه‌های مجسمه‌سازی پس از انقلاب رساندند و توانایی‌های خود را در این زمینه با قدرت و جسارت فراوان نشان دادند. چگونگی حضور و فعالیت زنان در عرصه‌ی بی‌ینال‌ها و دوسالانه‌های مجسمه

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی‌ام‌وسی‌ویکم اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۴

سازی، به ویژه پس از انقلاب اسلامی، بیانگر رشد علمی و عملی زنان بوده و با پی بردن به ارزش‌ها و استفاده از توانایی ایشان، منجر به مشارکت روزافزون زنان در عرصه‌ی مجسمه‌سازی ایران شده است.

همه‌ی آنچه ذکر شد نشان از افزایش کمی و کیفی حضور زنان مجسمه‌ساز ایران و فعالیت‌های آنها در رابطه با مجسمه‌سازی معاصر ایران است که علیرغم تمام مشکلات و معضلات موجود، به حرکت خود ادامه می‌دهند و البته بسیاری از این مشکلات با بذل توجه از سوی مسئولان و متولیان هنری قابل حل هستند.

پاسخ‌نهایی پرسش این تحقیق، آنست که قطعاً وقوع انقلاب اسلامی تأثیرات مثبت فراوانی بر فعالیت‌ها و نحوه‌ی حضور زنان در عرصه‌ی مجسمه‌سازی داشته است و این تأثیر نه تنها شامل هنرمندانی بوده است که فعالیت خود را پیش از انقلاب اسلامی آغاز کرده‌اند، بلکه شامل فعالیت‌های زنان مجسمه‌ساز پس از انقلاب نیز شده است. همین مسئله، تأثیرات منفی وقوع انقلاب بر مجسمه‌سازی را کم‌رنگ می‌نماید. با توجه به موارد گفته شده در رابطه با افزایش کمی و کیفی حضور زنان در عرصه‌ی مجسمه‌سازی که با وجود تمام مشکلات یاد شده و دشواری‌های این شاخه‌ی هنری همچنان مشغول فعالیت هستند، حمایت از این هنرمندان و توجه بیشتر به مسائل آنها، گامی مهم در جهت پیشبرد هنر مجسمه‌سازی ایران خواهد بود و نتیجه‌ی این حمایت و توانمندسازی، نه تنها تأثیری مثبت بر زندگی آنها خواهد داشت و منجر به خودباوری و شکوفایی این هنرمندان در بستر تعامل هویت ایرانی با شریعت اسلامی خواهد شد بلکه به عنوان قشری تاثیرگذار، زندگی سایر افراد جامعه را نیز تحت تأثیر مستقیم خود قرار خواهد داد. بنابراین لازم است پیش از هر اقدامی برای برنامه‌ریزی‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی، به مسائل زنان و نیازهای آنها توجه کافی مبذول شده و برای رفع مشکلات و نیازهای آنها، با مطالعه‌ی دقیق وضعیت این زنان تلاشگر که به حق بخشی از سرمایه‌های ماندگار معنوی، فکری، فرهنگی، علمی، اجتماعی و انسانی ایران را تشکیل می‌دهند

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

و علی رغم سختی های فراوان، همچنان در جهت اعتلای هنر این مرز و بوم تلاش می کنند، راهکارهایی مناسب اندیشیده شود.

فهرست مراجع

کتاب

- ۱- انجمن هنرهای تجسمی با همکاری موزه ی هنرهای معاصر تهران (۱۳۷۵)؛ تندیس (گزیده ای از آثار اولین نمایشگاه سه سالانه آثار حجمی)، انتشارات سروش، تهران
- ۲- پوراصغریان، مهتاب (۱۳۸۸)؛ مروری بر مجسمه سازی معاصر ایران (از آغاز تا ۱۳۵۷)، نشر کارور، تهران
- ۳- پاکباز، روئین (۱۳۸۷)؛ دایره المعارف هنر، فرهنگ معاصر، تهران
- ۴- تناولی، پرویز (۱۳۸۴)؛ آتلیه کبود، نشر بن گاه، تهران
- ۵- ملکی، توکا (۱۳۸۹)؛ هنر نوگرای ایران، موسسه فرهنگی پژوهشی چاپ و نشر نظر، تهران
- ۶- موزه هنرهای معاصر، موسسه توسعه هنرهای تجسمی (۱۳۸۶)؛ چهارمین دوسالانه مجسمه سازی معاصر تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران

مقاله

- ۷- اسکندری، ایرج (۱۳۸۵)؛ جنبش هنر انقلابی ایران، نشریه هنرهای تجسمی، شماره ۲۵
- ۸- پیشگاهی فرد، زهرا و قدسی، امیر (۱۳۸۹)؛ نظریه های فرهنگی فمینیسم و دلالت های آن در جامعه ایران، نشریه پژوهش زنان دوره ی ۱، شماره ۳
- ۹- تقی زاده، ژینوس (۱۳۸۴)؛ مروری بر دوسالانه ها، مجله تندیس، شماره ۵۲
- ۱۰- دارابی، هلیا (۱۳۸۹)؛ بحران ها و امیدهای سه نسل مجسمه سازی ایران، کاتالوگ نمایشگاه سه نسل مجسمه سازی ایران در گالری فروهر

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

- ۱۱- رهنورد، زهرا (۱۳۸۵)؛ جایگاه زن در هنر تجسمی امروز ایران، نشریه مطالعات زنان، سال ۴، شماره ۱
- ۱۲- مشکنبریانس، ژیلبرت (۱۳۸۴)؛ فصلنامه فرهنگی پیمان، سال ۹، شماره ۳۴
- ۱۳- مومنی، فرهاد، ارضرومچیلر، مرضیه، هنردوست، عطیه (۱۳۹۳): بررسی وضعیت زنان در برنامه های توسعه ی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پس از انقلاب، نشریه زن در فرهنگ و هنر، دوره ی ۶، شماره ۱

پایان نامه

- ۱۴- معینی شیرازی، رزیتا، پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان: بررسی و تحلیل هنرهای تجسمی زنان جهان بویژه زنان ایرانی در دوران معاصر، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، دانشکده هنر و معماری (۱۳۸۵)؛ گروه ارتباط تصویری، تهران
- ۱۵- خدائی پارچین، مریم، پایان نامه کارشناسی ارشد با عنوان: بررسی تطبیقی آثار زنان مجسمه ساز معاصر ایران قبل و بعد از انقلاب اسلامی، دانشگاه تهران، پردیس هنرهای زیبا، دانشکده هنرهای تجسمی (۱۳۹۱): گروه آموزشی مطالعات عالی هنر

نشریه

- ۱۶- انجمن هنرمندان مجسمه ساز ایران (۱۳۸۵)؛ نشریه مجسمه، شماره ۴، تهران
- ۱۷- انجمن هنرمندان مجسمه ساز ایران، موزه هنرهای معاصر تهران (۱۳۸۶)؛ ویژه نامه خبری شماره ۲، پنجمین دوسالانه مجسمه سازی معاصر تهران، تهران
- ۱۸- انجمن هنرمندان مجسمه ساز ایران (۱۳۸۶)؛ ویژه نامه شماره ۳، پنجمین دوسالانه مجسمه سازی معاصر تهران، تهران

چهارمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت؛

پیشرفت ایران؛ گذشته، حال، آینده؛

سی ام و سی و یکم اردیبهشت ماه ۱۳۹۴

- ۱۹- انجمن هنرمندان مجسمه ساز ایران (۱۳۸۶)؛ نشریه مجسمه، شماره ۵، تهران
کاتالوگ
- ۲۰- کاتالوگ هشتمین جشن فرهنگ و هنر؛ (۱۳۵۴)
- ۲۱- کاتالوگ پنجمین دوسالانه مجسمه سازی معاصر تهران (۱۳۸۶)؛
موزه هنرهای معاصر تهران، تهران
منابع دیجیتالی
- ۲۲- CD جشنواره هنرهای تجسمی ایران، موسسه توسعه هنرهای
تجسمی معاصر، تهران ۱۳۹۰
- ۲۳- CD نقش خیال (نکوداشت یک همت) استاد لیلیت تریان، موزه
هنرهای دینی امام علی ع و معاونت هنری سازمان فرهنگی هنری شهرداری
تهران، اسفند، تهران ۱۳۸۵
وب سایت
[http://www.iransculpture.ir/biennial/tehran/t5-gall/slides/t5%20\(3\).html](http://www.iransculpture.ir/biennial/tehran/t5-gall/slides/t5%20(3).html)
(1391/06/21)